

Щербаковський М.Г. Компетенція та компетентність судового експерта (на прикладі КПК України). *Судові експертизи в процесуальному праві України: навчальний посібник* / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с. С. 81–88.

1.4.1. Компетенція та компетентність судового експерта (на прикладі КПК України)

У понятійному апараті судової експертизи важливе місце належить таким категоріям, як «компетентність» і «компетенція». Згідно ст. 69 КПК України у кримінальному провадженні в якості судового експерта можна залучити особу, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» судовими експертами можуть бути як співробітники державних спеціалізованих установ

(служб), так і фахівці, що не працюють в цих установах, які мають вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта за певною спеціальністю. Для проведення тих експертиз, які не виконуються виключно в державних спеціалізованих установах статтями 7 і 9 цього Закону передбачено можливість залучення крім атестованих судових експертів інших фахівців з відповідних галузей знань. Під час вибору експерта для проведення експертизи, особливо у разі, коли він не є співробітником державної спеціалізованої установи, неминуче виникає питання про компетенцію даної обізнаної особи. Друга проблема постає перед ініціатором провадження експертизи після проведення дослідження в ході оцінки висновку і включає визначення компетентності експерта. Компетенція і компетентність – одні з основних понять теорії і практики експертиз, які багато в чому обумовлюють порядок призначення експертиз, вибір експерта, права та обов'язки судового експерта, особливості оцінки висновку експерта.

Питання про компетентність і компетенцію експерта тривалий час залишається одним із центральних у теорії і практиці судової експертизи. Сутність компетенції та компетентності експерта та їх співвідношення розглядалися в роботах Т. В. Авер'янової, В. Д. Арсенєва, Р. С. Белкіна, В. І. Гончаренко, О. О. Зайцевої, Л. М. Ісаєвої, Н. І. Клименко, Ю. К. Орлова, О. Р. Росинської, М. Я. Сегая, О. В. Селіної, В. В. Степанова, Л. Г. Шапіро, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхова та ін. У літературі підкреслювалася необхідність розмежування цих понять. Разом з тим, аналіз публікацій свідчить, що поняття компетенції та компетентності судового експерта нерідко змішуються, їх зміст не має однозначного тлумачення в судовій експертології, а процесуальна регламентація не досконала. У зв'язку з викладеним виникає необхідність розгляду змісту й обсягу понять компетенції та компетентності судового експерта, а також способів їх визначення, тобто яким чином учасники процесу, уповноважені правом залучення експерта, можуть і повинні встановлювати його компетенцію і компетентність.

Компетенція експерта (від латинського *compete* – відповідати, бути придатним) О. Р. Росинською розглядається у двох аспектах. По-перше правовому значені, як коло повноважень, прав і обов'язків експерта, які визначені процесуальними кодексами і відомчими нормативними актами. По-друге в науковому аспекті, як комплекс спеціальних знань в області теорії, методики і практики певного роду, виду експертизи. Об'єктивна компетенція являє собою обсяг знань, якими повинен володіти експерт, а суб'єктивна компетенція або компетентність – це ступінь, в якій конкретний експерт володіє цими знаннями. Таким чином, суб'єктивна компетенція ототожнюється з компетентністю експерта, що, на наш погляд, не зовсім вірно. Компетенція експерта – категорія об'єктивна. Компетенцією зобов'язані володіти експерти, які залучаються до провадження експертиз. Вважаємо, що за ступенем спільності та змістом компетенцію експерта можна диференціювати на три рівні.

Процесуальна компетенція експерта.

Характеризує права та обов'язки судового експерта. Процесуальною компетенцією володіють всі судові експерти, які залучаються для проведення

експертиз в будь-яких галузях судочинства. Процесуальна компетенція експертів регламентується ст. ст. 12, 13 Закону України «Про судову експертизу» та ст. 69 КПК України. Суттєвою особливістю процесуальної компетенції є обов'язок володіння особою, яка залучається в якості експерта, спеціальними знаннями. У процесуальному законі поняття спеціальних знань не розкривається, проте згідно ст. 242 КПК України є істотне нормативне нововведення, згідно з яким «не допускається проведення експертиз для з'ясування питань права». Багаторічна дискусія про можливість проведення «правових» експертиз завершилася заборонаю законодавцем постановкою експертам такого роду питань. Це логічно випливає з того положення, що тлумачення норм матеріального і процесуального права не може розглядатися як доказ у кримінальному провадженні. Більш того, згідно ч. 6 ст. 101 КПК України експерту прямо заборонено «стверджувати у висновку, чи мав підозрюваний, обвинувачений такий психічний стан, який є елементом кримінального правопорушення або елементом, який виключає відповідальність за кримінальне правопорушення». Таким чином, до компетенції експерта не входять питання, які потребують вирішення на основі правових знань.

Процесуальна компетенція визначає межі прав експерта під час проведення досліджень, встановлення тої чи іншої обставини, що входить до предмету доказування у кримінальному провадженні, і даванні висновку. Неважко помітити, що права і обов'язки експерта, що закріплені в процесуальних документах, можуть бути віднесені до загально правових. До них відносяться: процесуальна самостійність експерта, право давати висновок в межах своєї компетенції з питань, хоча і не зазначених у документі про залучення експерта, але таких, що мають відношення до предмету експертного дослідження та ін. Слід підкреслити, що крім спеціальних знань як системи відомостей з різних галузей науки, техніки, інших сфер діяльності людини, у експерта передбачається обов'язкова наявність відповідних умінь і навичок щодо їх практичного використання у провадженні експертизи. Володіння особою, яка залучається в якості експерта, правосуб'єктністю, тобто вищою освітою на освітньо-кваліфікаційному рівні спеціаліста, визначається по наявності у нього відповідного диплому про закінчення вищого навчального закладу.

Наукова компетенція експерта.

Наукова або професійна компетенція визначає обсяг спеціальних знань, яким повинен володіти експерт певної експертної спеціальності. Наукова компетенція експерта певної експертної спеціальності тісно пов'язана з предметом роду відповідної експертизи. Родовий (видовий) предмет експертизи визначає не тільки можливості даного роду (виду) експертизи, а й професійну компетенцію експерта тієї чи іншої спеціальності. Критерієм розмежування різних видів експертиз і, як наслідок, компетенції експерта є предмет експертних досліджень, тобто коло обставин, що підлягають встановленню за допомогою провадження експертизи. Наукову компетенцію експерта можна визначити, виходячи із завдань, що виносяться на вирішення того чи іншого роду (виду) експертиз. Приблизний перелік завдань за різними родами та видами експертиз наведено, наприклад, в

«Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення експертиз та експертних досліджень», затверджених Міністерством юстиції України. Визначення наукової компетенції експерта відіграє важливу роль для визнання висновку експерта допустимим джерелом доказів. Якщо поставлене питання виходить за межі наукової компетенції експерта, то відповідно до п. 2.2. Інструкції МЮ України, він зобов'язаний повідомити про це орган або особу, яка призначила експертизу і повернути представлені матеріали кримінального провадження без дослідження. Таким чином, всі судові експерти однієї спеціальності мають однакову наукову компетенцію, яка визначається предметом роду (виду) експертизи. Наукова компетенція визначається наявністю у особи свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта.

Індивідуальна компетенція експерта.

Знання, отримані обізнаною особою під час навчання у вищому навчальному закладі, є необхідними, однак недостатніми для виконання функцій судового експерта (за винятком випускників медичних вузів, що готують судових медиків, і вузів системи МВС України, які готують експертів для відомчої експертно-криміналістичної служби). Тому фахівці, які бажають професійно працювати судовими експертами, протягом певного часу (півроку-рік) проходять підготовку (стажування) у державних спеціалізованих експертних установах (службах) за певною експертною спеціальністю. За цей період відповідно до затверджених програм особа вивчає в першу чергу методики дослідження різних об'єктів для вирішення завдань, які ставляться в рамках обраної експертної спеціальності, тобто входять до предмету експертизи певного роду (виду). Атестація і присвоєння кваліфікації судового експерта проводиться спеціально створеними експертно-кваліфікаційними комісіями (статті 16, 17 Закону України «Про судову експертизу»). Володіння експертом індивідуальною компетенцією визначається за наявністю у нього свідоцтва, виданого експертно-кваліфікаційною комісією, про присвоєння йому кваліфікації судового експерта певної експертної спеціальності. Фахівці, яким присвоєна кваліфікація судового експерта, включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів.

Таким чином, компетенція, як об'єктивна категорія, має складну трирівневу структурну організацію. На нашу думку, саме в такому вигляді необхідно розглядати поняття компетенції судового експерта. Кожний рівень визначає на практиці коло експертів, які повинні йому відповідати. Вимоги про наявність процесуальної компетенції пред'являються до всіх судових експертів без винятку, наукової компетенції – до частини експертів певної спеціалізації, а індивідуальної компетенції – до конкретного експерта.

Компетентний (від латинського *competens (competentis)*) – «який має достатні знання в якій-небудь галузі, який з чим-небудь добре обізнаний. Компетентність означає наявність компетенції у конкретній особи (некомпетентність – відповідно відсутність такої компетенції). Компетентність – парна до компетенції категорія, яка характеризує суб'єктивні здатності експерта. Компетентність відображає готовність експерта до практичного провадження експертних досліджень. Поняття компетентності судового експерта також можна розділити на три рівні за обсягом і ступенем спільності.

Базова компетентність експерта. Цей рівень компетентності визначає здатність експерта самостійно вирішувати поставлені питання, спираючись на професійні знання, отримані в процесі навчання у вузі, а також знання і уміння з певної судово-експертної спеціальності, придбані в результаті підготовки до атестації для отримання кваліфікації судового експерта. У процесі підготовки, як вже було зазначено вище, фахівець опановує теоретичними судово-експертними знаннями і формує уміння й практичні навички в галузі дослідження певного виду об'єктів експертизи. Професійна складова підготовки полягає в освоєнні методик розв'язання типових завдань певної експертної спеціальності. Оскільки згідно з п. 1.13 Інструкції МЮ України за характером складності дослідження експертизи умовно діляться на прості, середньої складності, складні і особливо складні, то, на нашу думку, базова компетентність експерта повинна включати освоєння в першу чергу простих за складністю методик експертного дослідження. Крім професійних судово-експертних знань базова компетентність додатково повинна включати правові знання. Правові знання, якими має володіти кожен судовий експерт, стосуються прав та обов'язків експерта як учасника процесу, порядку і правової регламентації підготовки, призначення, проведення експертиз в кримінальному судочинстві, оформлення висновку експерта. Додаткові правові знання відіграють все більш істотну роль, оскільки переважна кількість сучасних судових експертів не має юридичної освіти.

Як правильно відзначає Н. І. Клименко під час підготовки до самостійної експертної діяльності у майбутнього експерта формується професійне мислення, тобто обізнана особа набуває не просто певний обсяг знань, який можна і необхідно оновлювати, свідомо структурує знання на потрібні й непотрібні, але й пізнає способи використання знань у практичній експертній діяльності. Базовою компетентністю зобов'язані володіти всі судові експерти певної спеціальності і вона регулярно перевіряється. Так, співробітники науково-дослідних установ МЮ України підтверджують кваліфікацію експерта кожні п'ять років, фахівці, які не працюють у державних спеціалізованих установах – кожні три роки. Про наявність у експерта базової компетентності вказує його свідоцтво. Можна стверджувати, що індивідуальна компетенція і базова компетентність судового експерта гарантується системою державної підготовки експертів з певних експертних спеціальностей з подальшою видачею їм кваліфікаційних свідоцтв на право самостійного провадження експертиз.

Особиста компетентність експерта. Компетентність експерта (спеціальні знання, вміння та навички) використовується з метою встановлення в представлених об'єктах прихованих властивостей, їх інтерпретації та перетворення в доказову інформацію, необхідну для всебічного, повного і об'єктивного розслідування обставин вчиненого злочину або орієнтуючу інформацію, що використовується в організаційно-тактичних цілях. Кожна з експертиз є по суті науково-практичним дослідженням, які здійснюється з метою виявлення та наукового пояснення суттєвих для кримінального провадження фактів і обставин. Здатність експерта вирішувати все більш складні і нетипові завдання зростає в процесі його професійної судово-експертної діяльності.

Особиста компетентність експерта розширюється, коли він бере участь у проведенні наукових досліджень, розробках нових методів, експертних методик. Подальше вдосконалення знань, отриманих особою під час навчання і в результаті професійної діяльності, підвищує її компетентність. Рівень особистої компетентності експерта визначається наявністю у нього наукового ступеня, наукових публікацій, стажем експертної роботи, кількістю проведених експертиз, індивідуальними науково-дослідницькими, логічними здібностями та ін. Експертна практика показує, що у досвідчених співробітників державних спеціалізованих експертних установ, які мають великий стаж роботи, особиста компетентність не тільки багато в чому перевищує базову, але дозволяє орієнтуватися в теорії експертизи, в інших судово-експертних галузях. В цьому відношенні доцільно торкнутися питання про проведення комплексних експертиз.

Нажаль в КПК України поняття комплексної експертизи відсутнє. В п. 12 Постанові Пленуму ВСУ наголошується, що «комплексна експертиза призначається у випадках, коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів, які є фахівцями у різних галузях знань». Згідно ст. 149 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 84 Кодексу України про адміністративне судочинство, комплексною визначається експертиза, що проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань, які формулюють загальний висновок. В. Д. Арсенєв пише, що характерною рисою комплексної експертизи є давання експертами висновків, що містять загальні «синтетичні» умовиводи, тобто таких, що входять в межі компетенції кожного окремого експерта і включаються в своєрідну «компетенцію» двох і більше експертів, які проводять експертизу. Вважаємо, що в даному випадку мається на увазі особиста компетентність експертів, які крім знань у своїй галузі, володіють знаннями із суміжних експертних областей. Практика проведення комплексних експертиз показала можливість конструювання «синтетичного» висновку експертами різних профілів тільки за умови, що кожен з них має уявлення про загальні положення тієї експертної спеціальності, з представником якої він проводить комплексну експертизу. Якщо кожен експерт, який бере участь у комплексній експертизі, обізнаний про знання, що є надбанням інших експертів, в межах, необхідних для вирішення спільного завдання, то принцип особистої відповідальності кожного експерта за наданий ним висновок не порушується.

Компетентність експерта в конкретній експертизі характеризує його здатність вирішити поставлене питання (завдання) під час проведення експертного дослідження в конкретному кримінальному провадженні. Як правильно зазначає М.П. Яблоков про компетентність майбутнього експерта під час призначення експертизи можна судити за даними про загальну та спеціальну освіту, стаж науково-дослідної роботи та роботи за фахом, наявність наукових робіт, відгуків і характеристик щодо його експертної діяльності, атестацій і іншими даними. Вважаємо, що вказані формальні відомості дозволяють особі (органу), яка залучає експерта, судити про його індивідуальну компетенцію, базову та особисту компетентність до провадження експертизи. Про компетентність експерта в конкретній експертизі свідчать результати й умовиводи, відображені у висновку

експерта, отримані після провадження дослідження. М. В. Горським запропоновані способи встановлення некомпетентності експерта до проведення ним експертизи. Представляється, що в даній ситуації мова може йти тільки про базову або особисту компетентність експерта. Компетентність експерта в конкретній експертизі визначається за результатами всебічної оцінки висновку експерта, спрямованої на з'ясування повноти проведеного дослідження, правильності вибору методик і методів аналізу, інтерпретації виявлених властивостей і ознак об'єктів, обґрунтованості проміжних і кінцевих висновків. Компетентність експерта в конкретній експертизі встановлюється після провадження дослідження та надання висновку.

Проведений аналіз понять компетенції та компетентності дозволяє розглянути ступінь їх реалізації в нормативних актах. Із ч. 6 ст. 69 КПК України випливає, що підставою відмови експерта від давання висновку є «відсутність у нього необхідних знань». У даному формулюванні мається на увазі за нашою класифікацією компетентність експерта в конкретному кримінальному провадженні, яку на стадії призначення експертизи встановити неможливо. Можна припустити, що в деяких випадках експерти, які не бажають з тих чи інших причин вирішувати поставлені перед ними питання, можуть необґрунтовано відмовлятися від провадження експертизи на підставі «відсутності» у них необхідних знань. На наш погляд, в п. 2.2. Інструкції МЮ України більш правильно вказана причина відмови від вирішення поставленого питання експертом – «якщо поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань». Індивідуальна компетенція експерта є категорією об'єктивною і може бути перевірена. Таким чином, підстави відмови експерта в даванні висновку визначаються в трактуванні КПК України не об'єктивними, а суб'єктивними чинниками, що не можна визнати правильним. На підставі викладеного, доцільно сформулювати ч. 6 ст. 69 КПК України таким чином: *«Експерт невідкладно повинен повідомити особу, яка його залучила, чи суд, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи, якщо поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань або без залучення інших експертів»*.

Згідно ч. 5 ст. 356 КПК України «Кожна сторона кримінального провадження для доведення або спростування достовірності висновку експерта має право надати відомості, які стосуються знань, вмінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта», тобто стосуються індивідуальної компетенції та компетентності в конкретній експертизі. Достовірність висновку експерта, як буде показано далі означає, по-перше, їх правильність, відповідність об'єктивній дійсності і, по-друге, їх обґрунтованість результатами досліджень. Достовірність висновку експерта встановлюється в результаті спеціальної (змістовної) оцінки, яка включає визначення достатньої кількості, доброякісності представлених на експертизу об'єктів та вихідних даних для вирішення поставлених питань; доцільності, правомірності і наукової обґрунтованості застосованої експертом методики (методу) дослідження; повноти проведеного дослідження; правильності опису і інтерпретації встановлених ознак об'єктів; наукової обґрунтованості проміжних і підсумкових висновків. На підставі всебічної оцінки висновку

ініціатор проведення експертизи встановлює, чи достатньо компетентний експерт, який проводив дослідження, у вирішенні поставлених питань.

Відомості про освіту, кваліфікацію, підготовку експерта характеризують його компетенцію і встановлюються за формальними ознаками. Порушення вказаних вимог експертом (відсутність вищої освіти, невідповідність кваліфікації виду експертизи) веде не до визнання висновку експерта недостовірним, а до виключення його із системи доказів на підставі недопущення як джерела доказів в зв'язку із порушенням процедури отримання. Знання та вміння, що застосовувалися під час провадження експертного дослідження, відносяться до компетентності експерта у конкретній експертизі і визначаються в процесі оцінки наданого ним висновку. Тому знання та вміння експерта не можуть бути встановлені до оцінки висновку експерта, а лише по завершенні цієї оцінки як результат комплексного аналізу всього проведеного дослідження.

Отже, вимоги ст. 356 КПК України нелогічні, безпідставні й не ведуть до встановлення достовірності висновку експерта. Тому пропонується уточнити статтю таким чином: *«Кожна сторона кримінального провадження для доведення або спростування достовірності висновку експерта має право надати відомості, які стосуються наукової обґрунтованості проведеного експертного дослідження та отриманих результатів»*.